

Ustroj i djelovanje ostalih vjerskih zajednica u Hrvatskoj u 19. stoljeću

**Arsenije III. Crnojević/
Černojević**

Arsenije III. Crnojević/Černojević (Bajice, Crna Gora, 1633. – Beč, 27. listopada 1706), pečki patrijarh od 1674. do 1690. i organizator velike seobe Srba 1690. godine u južnu Ugarsku i Hrvatsku. Do svoje smrti bio je starješina pravoslavnih Srba u Ugarskoj. Crnojević u Ugarskoj nije imao stalno sjedište, nego je stanovao u Sentandreji, Kovinu, Sirigu, Hopovu, Sečuju, Futogu i Pakracu, uređujući Srpsku crkvu. U vrijeme Rakocijjeva ustanka (1703–1711) Crnojević se priklonio Josipu I., te je zbog toga za vjernost dobio vlastelinstva Sirač i Dalj. Iako je umro u Beču, sahranjen je u manastiru Krušedol.

(Izvor ilustracije: http://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Artenije_III.jpg, zadnji put provjeravano 9. rujna 2013)

Pravoslavna / Grčkoistočna crkva

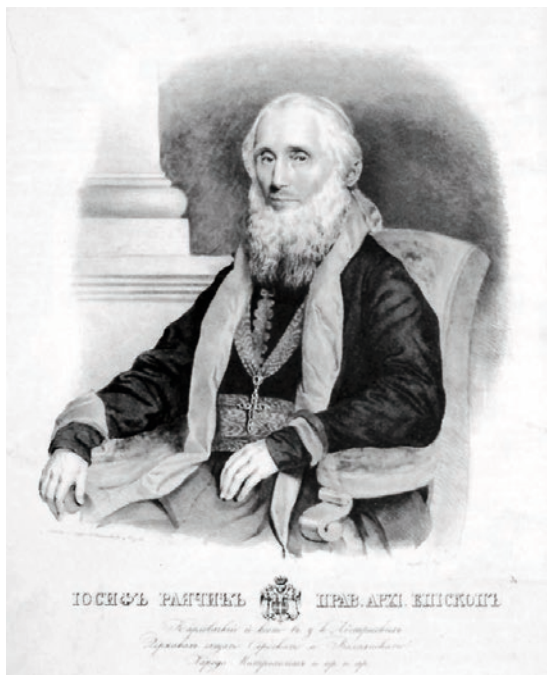
Značajnije širenje pravoslavnog stanovništva na područje Hrvatske i Slavonije odvija se nakon prodora Osmanlija tijekom 16. i 17. stoljeća. Poraz Habsburške Monarhije u Austrijsko-turskom ratu 1689. i sudjelovanje patrijarha Arsenija III. Crnojevića (Černojevića) u njemu, izazvali su 1690. seobu, poznatu kao »velika seoba patrijarha, svećenika i naroda«, u južnu Ugarsku i u hrvatske zemlje (Slavoniju, Srijem i Banat). Tada na te prostore dolazi oko 30 tisuća pravoslavnih Srba. To se useljavanje nastavlja i u 18. stoljeću, za vrijeme Drugog austrijsko-turskog rata 1737–1739. pod patrijarhom Arsenijem IV. Jovanovićem Šakabentom.

Neposredno nakon preseljavanja Srba započinje i sustavna organizacija Pravoslavne crkve u Ugarskoj. Srpska pravoslavna crkva (SPC) u Habsburškoj Monarhiji, tada službeno nazivana »Grčkoistočna« ili »Srpska grčko-istočna crkva u Monarhiji«¹, osnovana je krajem 17. stoljeća. Prvu organizaciju Pravoslavne crkve izvršio je izbjegli patrijarh Arsenije III. Crnojević, na osnovi privilegija koje je dobio od cara Leopolda I., 1690., 1691. i 1695. godine. Car Leopold I. (1657–1705) priznao je patrijarhu Crnojeviću i njegovim nasljednicima na arhiepiskopskoj stolici vjersku samoupravu i crkvenu vlast, ne samo nad doseljenim pravoslavicima u vrijeme velike seobe Srba nego i nad onima koji su u posljednjih 150 i više godina prešli u Hrvatsku. Ove privilegije potvrdili su kasniji vladari. Potvrdama su privilegije mijenjane i sužavane, međutim pravno su regulirale položaj pravoslavnog stanovništva u Monarhiji sve do 1779. godine, a po nekima do Temišvarskog sabora 1790. godine. Pravoslavna je crkva u Monarhiji od 1708. do 1713. djelovala u sklopu Krušedolske mitropolije, a potom Karlovačke mitropolije kada je sjedište iz manastira Krušedol preneseno u Srijemsku Karlovce. Karlovačka mitropolija bila je podijeljena na eparhije (Budimska, Bačka, Vršačka, Gornjokarlovačka, Pakračka, Srijemsko-karlovačka i Temišvarska), a one na parohije. U Hrvatskoj i Slavoniji djelovale su Pakračka (osnovana 1705), Gornjokarlovačka (osnovana 1713., sjedište u Plaškom, pa u Karlovcu) i Srijemska eparhija ili vladičanstvo (sjedište u Srijemskim Karlovcima) te su obuhvaćale pretežito krajiška područja. Najviše tijelo crkveno-zakonodavne i

¹ Pravoslavlje je naziv za jedan od najznačajnijih i najstarijih ogranaka kršćanstva. Izraz »pravoslavan« ili »ortodoksan« nastao je u vrijeme kristoloških rasprava, a označuje ispravno slavljenje Boga. U Hrvatskoj je u početku službeni naziv za pravoslavne bio »grčko-nesjedinjeni«, no kasnije će u upotrebu ući i nazivi »grkoistočni« i »pravoslavni«.

crkveno-sudbene vlasti bio je arhijerejski sabor (patrijarh i episkopi), a izvršne vlasti arhijerejski sinod. Sinod se mogao sastati tek uz odobrenje vladara i u nazočnosti carskog komesara. Uz sinod, iznimno važne su bile crkveno-narodne skupštine održavane u Srijemskim Karlovcima. Na njima su se rješavala pitanja organizacije vjerskog i narodnog života. Srijemsko-karlovačka mitropolija postala je najviša pravoslavna crkvena oblast u Habsburškoj Monarhiji, koja je sve do stvaranja jugoslavenske države odnosno do 1920. obuhvaćala sve pravoslavne u Južnoj Ugarskoj i Hrvatskoj (civilnoj i vojnoj). Izvan njezine jurisdikcije bili su pravoslavci u venecijskom dijelu Dalmacije i u Bosni te Rumunji koji su osnovali posebnu Rumunjsku pravoslavnu crkvu.

Djelovanje Mitropolije bilo je regulirano temeljem privilegija koje je Crkva dobila od vladara u nekoliko dokumenata: carskim Regulamentom (*Regulamentum privilegiorum* iz 1770), drugim carskim Regulamentom (1777), Deklaratorijem (*Rescriptum Declaratorium Nationis Illyricae* iz 1779) i, nakraju, Kraljevskim reskriptom (iz 1868) koji je bio na snazi sve do ujedinjenja pravoslavnih crkava 1920. godine. Uz ove dokumente koji se tiču Mitropolije, valjalo bi spomenuti i *Cesarski patent od 21. prosinca 1781. o vjerskoj snošljivosti za Ugarsku* Josipa II. koji je pravoslavcima (pripadnicima »nesjedinjenog grčkog obreda« – *Graeci ritus non unitis*) zagantirao slobodu vjere omogućio i useljavanje ondje gdje ih nije bilo (civilni dio Hrvatske), kao i organiziranje crkvenih općina (u Zagrebu osnovana 1781). Nekoliko godina kasnije zakonski članak 27. Ugarskog sabora 1790–1791. (*De Graeci ritus non unitis*) pravoslavcima je proširio prava kada im je priznato pravo posjedovanja nekretnina i stjecanja javnih službi. Od tada su pravoslavni vjernici imali ista građanska prava kao i katolici, međutim i dalje neriješenima ostala osnovna pitanja Pravoslavne crkve, što je uzrokovalo kasnije trzavice između patrijarha i bečkog središta. Karlovački mitropoliti nosili su naslov vrhovnog mitropolita i srpskog arhiepiskopa i priznavali su vrhovnu vlast pečkog patrijarha do ukidanja Patrijaršije. Najznačajniji mitropoliti u 19. stoljeću bili su Stefan Stratimirović (1790–1836), Stefan Stanković (1837–1841) Josif Rajačić (1842–1861), Samuilo Maširević (1864–1870), German Anđelić (1882–1888) i Georgije Branković (1890–1907). U vrijeme Josifa Rajačića 1848. godine Karlovačka mitropolija postaje patrijaršija, što je ostala sve do ujedinjenja svih dotad samostalnih pravoslavnih crkvenih oblasti za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Narodni pokret Srba i Hrvata 1848., uz Jelačićevu instalaciju od strane patrijarha Rajačića, pogodio je usmjerenju prema ravnopravnosti Rimokatoličke i Pravoslavne crkve. Međutim ravnopravnost proglašena 1848. u Ugarskom saboru (čl. 20. iz 1848. o slobodnom ispovijedanju svih zakonom priznatih vjera) nije u potpunosti ostvarena i Pravoslavna crkva ostala je i dalje u lošijem položaju od Rimokatoličke crkve. Nakon što je u ljetu 1850. privremeno reguliran položaj Rimokatoličke crkve u Monarhiji na osnovi zahtjeva biskupske konferencije iz 1849. godine, održana je konferencija pravoslavnih episkopa u Beču 1850–1851. na kojoj se raspravljalo i o tekućim pitanjima Pravoslavne crkve (o ujednačavanju uprave eparhija, o organizaciji i dotaciji konzistorija...). Tada su svi pravoslavni episkopi zahtijevali da se ukloni negativni službeni naziv za pravoslavce »grčko-nesjedinjena crkva«. Zbog sukoba patrijarha Rajačića s episkopima Dalmacije, Erdelja i Bukovine riješena su samo neka materijalna, školska i organizacijska pitanja pravoslavnih eparhija u Hrvatskoj i Slavoniji. Usto, carskom odlukom 1852. određeno je da se umjesto dva epitropa, svećenika koji su do tada nadzirali imetak eparhija, imenuju svjetovne osobe na prijedlog episkopa i patrijarha. Time su predstavnici srpskog građanstva zadobili određeni utjecaj na crkvene poslove.

Ilija Josif Rajačić

Ilija Josif Rajačić (u monaštvu Josif) (Lučani kod Brinja, 20. srpnja 1785. – Srijemski Karlovec, 1. prosinca 1861), mitropolit i patrijarh Srpske pravoslavne crkve u Habsburškoj Monarhiji. Imenovan 1842. karlovačkim mitropolitom, a potom 1848. patrijarhom. Za vrijeme revolucije 1848/1849. bio je na čelu pokreta Srba u južnoj Ugarskoj. Umjesto odsutnog zagrebačkog biskupa Haulika, na prvoj saborskoj sjednici svečano je instalirao Josipa Jelačića za bana. Nakon ukidanja Srpske Vojvodine 1860. godine nije bio u dobrim odnosima s Franjom Josipom. Sahranjen je u srijemsko-karlovačkoj crkvi.

(Izvor ilustracije: <http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:Rajacic.jpg&filetimestamp=20060429192951&zdajni+put+provjeravano+9.+rujna+2013>)

Nakon smrti Rajačića patrijarh je postao temišvarski episkop Samuilo Maširević, na čiju će se inicijativu održati narodno-crkveni sabor od 1864–1865. u Srijemskim Karlovcima koji je imao za cilj uređenje crkveno-školskih prilika pravoslavnih u Ugarskoj. Nedugo zatim car je već spomenutim Kraljevskim reskriptom od 10. kolovoza 1868. (čl. 9) potvrdio da je pravoslavni narod u Ugarskoj dobio svoju samoupravu (autonomiju) u crkvenim, školskim i imovnim poslovima uz nadzor Krune, odnosno mađarskog ministra predsjednika, na cijelom području na koje se proteže srpska autonomija i gdje živi pretežna većina pravoslavaca, odnosno gdje je središte mitropolije, dakle i u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Od izdavanja Reskripta, 1868. godine počinje treći, posljednji period Karlovačke mitropolije koji traje sve do kraja Austro-Ugarske Monarhije. Ubrzo nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe uslijedile su i promjene u samom ustroju Karlovačke mitropolije, jer se Rumunjska pravoslavna crkva u Ugarskoj izdvojila iz Karlovačke u zasebnu Sibinjsku mitropoliju, a u Ugarskoj je iste godine posebnim člankom Ugarskog sabora ozakonjena srpska crkveno-školska autonomija. Naredbom Državnog ministarstva, Ministarstva rata, dvorskih kancelarija Kraljevine Ugarske, Erdeljske i Hr-

vatsko-slavonsko-dalmatinske od 29. studenoga 1864. te se crkve službeno nazivaju *grčko-iztočne / Griechisch-Orientalische*. Tijekom 19. stoljeća, djelovanjem svećenstva, među pravoslavnim doseljenicima na hrvatskom teritoriju stvarala se srpska vjersko-nacionalna svijest. Pripadnost pravoslavlju pod okriljem srpske patrijaršije s vremenom se identificira s pripadnošću srpstvu. To je osobito intenzivirano u drugoj polovici 19. stoljeća kada riječ Srbin postaje sinonim za pravoslavca. Tada se definitivno oblikuje srpska nacionalna manjina na hrvatskom povijesnom i etničkom teritoriju.

Godine 1868. pravoslavno se građanstvo i seljaštvo s područja civilne i vojne Hrvatske pod srpskim imenom politički organizira i povezuje sa Srbima iz južne Ugarske oko Srpskog narodno-crkvenog sabora kao središnjeg samoupravnog tijela. Zakonski članak Ugarskog sabora o srpskoj autonomiji iz 1868., potvrđen od kralja prije Hrvatsko-ugarske nagodbe, bio je u suprotnosti s hrvatskom nagodbenom autonomijom jer je na području Banske Hrvatske nadzor i ovlasti nad poslovima Pravoslavne crkve, škole i fondova umjesto hrvatskom banu i vladi davao mađarskoj vladi. Zbog toga je pravni status pravoslavnih u Hrvatskoj legaliziran tek tzv. »Srpskim zakonom« (Zakon o uređenju posalah crkve grčko-iztočne i o uporabi ćirilice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji) od 14. svibnja 1887. Međutim samouprava se u hrvatskom dijelu Mitropolije kontinuirano provodila od 1868. povezujući i organizirajući pod srpskim imenom pravoslavno stanovništvo na upravno razdvojenim područjima Banske Hrvatske i Vojne krajine.

Zakon iz 1887. ozakonio je srpsku crkveno-školsku autonomiju. Njime se uređuje samostalno djelovanje Karlovačke mitropolije na narodno-crkvenim saborima, zatim financijska potpora (prinos) iz »zemaljskih sredstava« te ravnopravna uporaba ćiriličnog i latiničnog pisma u vanjskoj upotrebi kod svih zemaljskih oblasti. Godinu dana kasnije novi školski zakon nije stvorio nezavisno srpsko autonomno školstvo, ali je omogućio osnivanje čistih konfesionalnih srpskih škola. U vrijeme

Pravoslavna crkva sv. Preobraženja Gospodnjeg na Trgu Petra Preradovića u Zagrebu

Izgrađena je 1866. po nacrtu Franje Kleina, a obnovljena 1883–1884. po nacrtima Hermana Bolléa (dolje). Tada je u nju postavljen sadašnji historicistički ikonostas s ikonama koje je naslikao slikar Epaminondas Bučevski, podrijetlom iz Černovaca u Bukovini. Bollé će u još dva navrata restaurirati crkvu: 1899., kada na nju postavlja novu kapu zvonika, i 1913–1914., kada joj je potpuno modificirao pročelja. Na mjestu gdje je danas ta crkva u prošlosti je bila katolička crkva sv. Margarete, koja je 1794. prodana pravoslavnim trgovcima. Stara je crkva srušena zbog dotrajalosti i jer izgledom i reprezentativnošću nije odgovarala potrebama zagrebačke pravoslavne zajednice. Zbog takve povijesti, ulice koje prolaze pored crkve danas se zovu Margaretska i Preobraženska ulica.

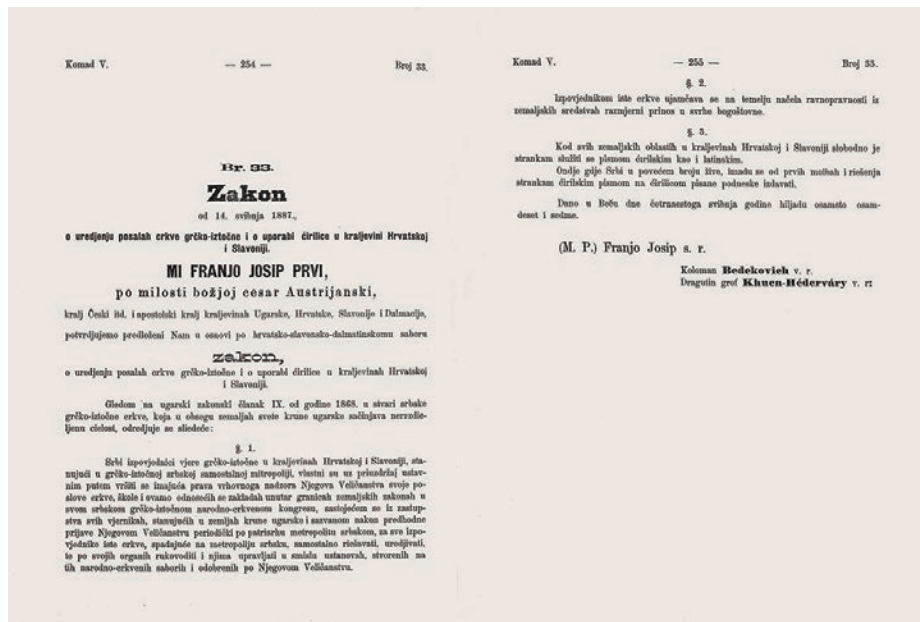

(Izvor ilustracije: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Zagreb.preradovic.square.jl.jpg>, zadnji put provjeravano 9. rujna 2013)

banovanja Károlyja Khuen-Héderváryja (1883–1903) osnivaju se srpsko-pravoslavne škole i počinje djelovati i srpska pravoslavna bogoslovija u Pakracu, a zastava Kraljevine Srbije uzima se za vjersku zastavu Srba u Hrvatskoj. Zadnji zakon koji se tiče pravoslavaca je interkonfesionalni zakon donesen 17. siječnja 1906. (*Zakon o vjeroispovjednim odnosima*), no njime nisu regulirana prava samo pravoslavaca već i svih priznatih crkava ili »vjerzakonskih zajednica«.

Do razvojačenja Vojne krajine pravoslavno stanovništvo popisivalo se zasebno na području civilne Hrvatske i Slavonije i Vojne krajine. Prema službenom popisu iz 1857. u civilnom dijelu popisano je 9,75% pravoslavnog stanovništva, a u Vojnoj Hrvatskoj 44,19%. Udio pripadnika pravoslavne vjeroispovijesti u ukupnom stanovnika, prema popisima koji su se provodili od 1869. do 1910., bio je uglavnom oko 26%. Godine 1910. najviše ih je popisano na području Ličko-krbavske županije (50,9%), potom Srijemske (46,2%), pa Modruško-riječke (32,4%), a slijede Požeška

Preslika teksta *Zakona od 14. svibnja 1887. o uređenju posalah crkve grčko-istočne i o uporabi ćirilice u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, poznatog kao »Srpski zakon«, objavljenog u *Sborniku zakonah i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1887.* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

(25,4%), Zagrebačka (23,1%), Virovitička (18,7%), Bjelovarsko-križevačka (13,4%) te Varaždinska županija (0,7%). Među urbanim središtima najviše pravoslavnog stanovništva živjelo je u Zemunu (34,2%), Osijeku (9,4%) i Zagrebu (5,1%), a najmanje u Varaždinu (1,8%).²

Tablica 1. Broj grko-istočnjaka (pravoslavaca) u Hrvatskoj i Slavoniji u službenim popisima od 1869. do 1910. godine

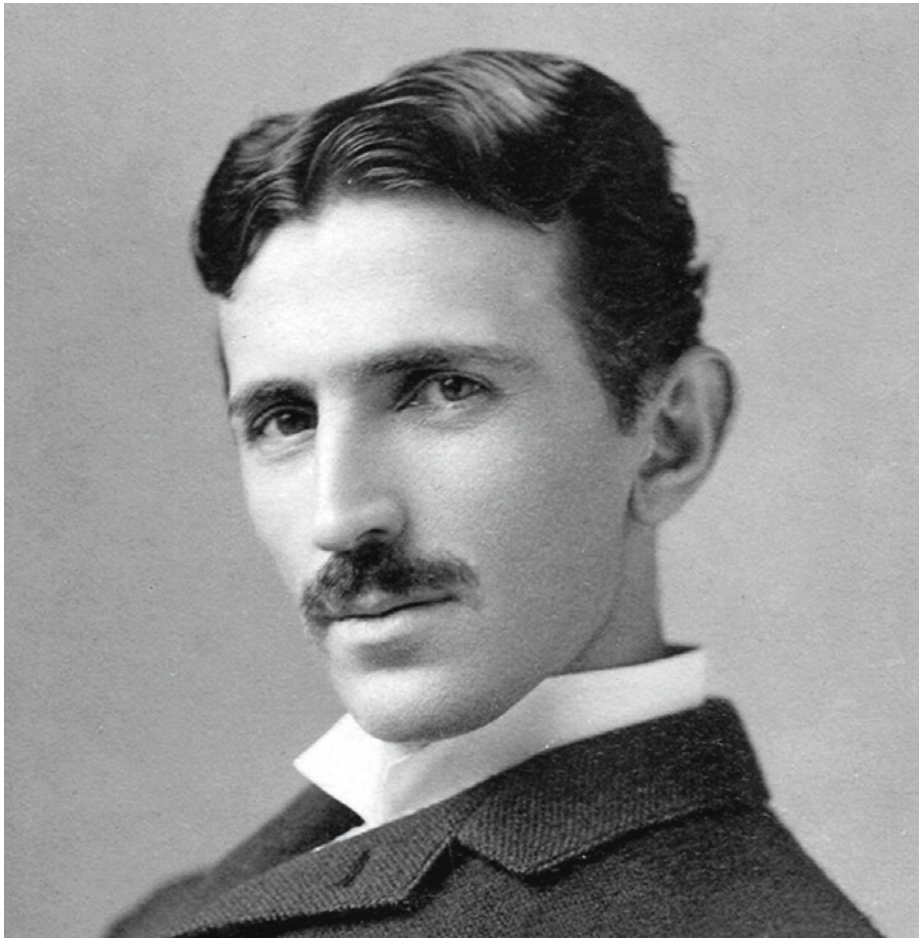
Godina	Broj grko-istočnjaka (pravoslavaca) u Hrvatskoj i Slavoniji bez Dalmacije ³	Udio pravoslavaca (%)
1869.	511.802	27,9
1880.	497.746	26,3
1890.	567.443	25,9
1900.	612.604	25,5
1910.	649.453	24,9

Izvor: *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1914.*, 47.

Pravoslavno stanovništvo u Dalmaciji u vrijeme mletačke uprave potpalo je pod crkvenu vlast Filadelfijske arhiepiskopije sa sjedištem u Veneciji, koja je prihvatila uniju s Rimokatoličkom crkvom. Pravoslavno stanovništvo se zbog toga pobunilo i u Boki kotorskoj priznalo pečkog patrijarha, a u Dalmaciji 1751. izabralo episkopa Simeona Končarevića. Nakon što je Simeon 1753. protjeran iz Dalmacije, novi episkop Benedikt Kraljević izabran je tek 1810. u vrijeme francuske vlasti. On se odlaskom Francuza priklanja uniji i povlači se pod pritiskom vjernika. Dalmatinska eparhija je do 1828. pripadala Bukovičkoj arhiepiskopiji. Dolaskom Josifa Rajačića

² *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1914.*, 49.

³ U drugoj polovici 19. stoljeća pa sve do sloma Austro-Ugarske ne popisuje se nacionalna pripadnost, već su u upotrebi rubrike vjeroispovijest i materinski jezik, što danas ne odgovara pojmu narodnosti. Prema novijim rezultatima historiografije svi pravoslavni nisu Srbi, niti su svi katolici Hrvati.

(1829–1834) i ulaskom Dalmatinske eparhije u sastav Karlovačke mitropolije, položaj se Pravoslavne crkve na tim prostorima normalizira. U Šibeniku je 1833. otvorena bogoslovija koja je zajedno sa sjedištem eparhije 1841. premještena u Zadar, da bi se kasnije sjedište ponovno vratilo u Šibenik. Nakon podjele između Austrije i Ugarske 1867. godine, Dalmatinsko-istarska i Bokokotorska eparhija potpale su 1874. pod jurisdikciju rumunjsko-rusinske mitropolije u Bukovini, nazvane »Bukovinsko-dalmatinska mitropolija«, te su u njezinu sastavu ostale do sloma Austro-Ugarske. Poslije stvaranja zajedničke jugoslavenske države 1918. na njezinu su se teritoriju našle tri autokefalne pravoslavne crkvene oblasti u rangu mitropolija: beogradska, srijemsko-karlovačka i crnogorsko-primorska. Osim toga, Bukovinsko-dalmatinska mitropolija i autonomna Srpsko-pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini bile su pod vrhovnom upravom vasiljenskog patrijarha u Carigradu. U svibnju 1919. u Beogradu izvršeno je ujedinjenje svih tih dotad autonomnih crkvenih područja i organizacija u jedinstvenu Srpsku pravoslavnu crkvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a to je *de facto* ostvareno nakon što je Carigradska patrijaršija, nakon što je primila odštetu, u ožujku 1920. priznala stvaranje Srpske pravoslavne crkve.

Znamenite pojedince pravoslavne vjeroispovijesti koji su djelovali u tom razdoblju nalazimo u kulturnom, političkom, gospodarskom i vjerskom životu Hrvatske. Neki od njih su: pjesnik i prevoditelj Petar Preradović (1818–1872), pjesnik, književnik i prevoditelj Dimitrija Demeter (1811–1872), skladatelj melodije na tekst pjesme Antuna Mihanovića »Hrvatska domovina« Josif/Josip Runjanin (1821–1878), trgovac i

Nikola Tesla

Nikola Tesla (Smiljan kod Gospića, 9. listopada 1856. – New York, 7. siječnja 1943), hrvatski znanstvenik srpske nacionalnosti i inovator svjetskoga glasa. Iako su njegovi roditelji željeli da postane svećenik i slijedi oca, upisao je studij tehničkih znanosti u Grazu, a potom je studirao tehniku u Pragu. Neko vrijeme radio je kao inženjer Telefonskog društva u Budimpešti, a nakon toga kao zaposlenik Edisonove tvrtke u Parizu. U SAD odlazi 1894. godine i kasnije postaje američki državljanin. Prijateljevao je s književnicima Markom Twainom i Francsom Marionom Crawfordom. Teslini izumi zasnovani na izmjeničnoj struji postali su temelj cijelom daljnjem razvoju elektrotehnike. Ostvario je oko tisuću pronalazaka i patenata. Bio je i jedan od pionira radiotehnike: otkrio je sustav za bežično upravljanje i davanje znakova na daljinu, pronašao nov sustav osvjetljavanja, konstruirao visokofrekventne alternatore kao osnovu emisijskih radiostanica, proizveo neprigušene elektromagnetske valove i otkrio i patentirao princip rezonancije za radioveze, izložio ideju o međuplanetarnim telekomunikacijama pomoću ultrakratkih valova, u cjelini zamislio radarski sustav. Objavio je radove iz fizike u kojima je iznio originalne ideje koje su se kasnije ostvarile. U čast stogodišnjice njegova rođenja Međunarodna elektro-komisija nazvala je njegovim imenom jedinicu magnetske indukcije – Tesla (znak »T«). *Enciklopedija Britannica* svrstala ga je među deset najvažnijih ljudi u svjetskoj povijesti.

(Izvor ilustracije: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Tesla_circa_1890.jpeg, zadnji put provjeravano 9. rujna 2013)

osnivač prve novčarske ustanove u Hrvatskoj kao i prvi predsjednik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu Anastas Popović (1786–1872), političar Svetozar Pribičević (1875–1936), političar i predsjednik Hrvatskog sabora od 1873–1884. Nikola Krestić (1824–1887), povjesničar dr. Gavro Manojlović (1856–1926), krajiški časnik i privredni stručnjak Mojsije Baltić (1804–1897), austro-ugarski feldmaršal Svetozar Borojević (1856–1920), znanstvenik Nikola Tesla (1856–1943) i brojni drugi.

Grkokatolička / Unijatska crkva

O dolasku grkokatolika⁴ i njihovim počecima na hrvatskom području povjesničari imaju različite teze, a svima je zajedničko da je sjedinjenje istočnih kršćana s Katoličkom crkvom ostvareno nakon što je Rimski patrijarh od Crkava istočne hijerarhije i vjernika zahtijevala prihvaćanje odredbi Firentinskog sabora iz 1439. godine. Prema Hubertu Jedinu i drugim poznatijim povjesničarima, najstariji grkokatolici ili kršćani grčko-slavenskog (istočnog) obreda u Hrvatskoj nalaze se na području Žumberka (hrvatski Vlasi) i došli su bježeći pred Osmanlijama u 16. i 17. stoljeću. Zahvaljujući biskupu Simeonu Vrataniji stupili su u uniju s Katoličkom crkvom 21. studenog 1611. godine. Crkveno su bili organizirani u sklopu Marčanske eparhije/biskupije (naziva se još i Svidnička, Platejska, Vretanijska, Uskočka eparhija). Manastir Marča kraj Kloštar Ivanića postao je sjedište Marčanske eparhije koja je uz Marču imala manastire u Lepavini i Gomirju. Krajem 17. i početkom 18. stoljeća za vrijeme najvećeg doseljavanja pravoslavnog stanovništva tijekom »velike seobe Srba« jača borba protiv unijata koje patrijarh Arsenije III. želi staviti pod svoju vlast, što unijatski vladike nisu željeli prihvatiti. Isto tako i zagrebački biskupi nastojali su unijatske vladike podvrgnuti svojoj jurisdikciji, budući da se Marča nalazila na teritoriju Zagrebačke biskupije. Sve to dovodi do neriješenog pitanja crkvene jurisdikcije nad unijatskim žiteljima. Uza sve to, grkokatolicima je 1735. oduzet manastir Marča koji je ubrzo 1739. i spaljen, pa se grkokatolički vladike sele od sela do sela, da bi se nakraju smjestili u Pribiću kod Žumberka. Marija Terezija je u suglasju s rimskom kurijom i papom Pijom VI. institucionalizirala grkokatoličke zajednice, pa je bulom *Charitas illa* 17. lipnja 1777. ukinuta Svidničko-marčanska biskupija i utemeljena Križevačko-grkokatolička biskupija sa sjedištem u Križevcima. Do 1852. biskupija je bila pod mađarskim primasom (Ostrogonska metropolija), a onda postaje sufragan Zagrebačkoj metropoliji. Unijatska crkva u Hrvatskoj održala se za cijelo vrijeme Monarhije. Vjernici grkokatoličke biskupije naseljeni na Žumberku izjašnjavali su se uglavnom kao Hrvati, a druge skupine grkokatolika u Hrvatskoj su po narodnosti Rusini u Slavoniji i Srijemu doseljeni u 18. stoljeću i Ukrajinci doseljeni u 19. stoljeću.

⁴ Grkokatoličanstvo je oblik kršćanstva karakterističan za područje Habsburške Monarhije. Formiranje Grkokatoličke crkve posljedica je težnje Rimokatoličke crkve da kroz novi oblik religije povрати izgubljeno jedinstvo kršćanskog Istoka i Zapada. Grkokatolici ili unijati zadržavaju sve obredne razlike (služe liturgiju na kvasnom kruhu, vjernici se pričešćuju pod oba vida, oženjeni muškarci mogu biti zaređeni za svećenike ili svećenici biraju život u celibatu (prije ređenja), a mogu nositi i bradu, u crkvi je ikonostas i nema klupa za sjedenje itd). Čak se i Nicejsko vjerovanje čita bez dodatka *filioque*. Tijekom vremena i kod grkokatolika su prihvaćene različite prakse karakteristične za latinski obred, ali one još uvijek nisu dominantne. Međutim, usprkos toj vanjskoj sličnosti, stupivši u jedinstvo s Rimom grkokatolici su istupili iz pravoslavnog korpusa, tako da s pravoslavnim više nemaju ni kanonsko ni liturgijsko zajedništvo.

Prema statističkim izvorima 1910. godine grkokatolika je najviše popisano na području Srijemske i Zagrebačke županije (1,4%), s time da se taj udio u Srijemu odnosi na novodoseljene Rusine/Ukrajince, a u Zagrebačkoj županiji na one naseljene u Žumberku. U ostalim županijama udio grkokatolika u postocima iznosi 0,2%. Od gradova, najviše ih je, 0,9%, nastanjeno u Zemunu, dok ih je u Zagrebu i Osijeku 0,4%.⁵ Tijekom 19. stoljeća, djelovalo je nekoliko uglednih križevačkih vladika: Silvestar Bubanović (1794–1810), Konstantin Stanić (1810–1830), Gabrijel Smičiklas (1834–1856), Đorđe Smičiklas (1857–1881), Ilija Hranilović (1883–1889) i Julije (Juri) Drohobeczky (1891–1917), za čijeg je biskupovanja 1897. temeljito obnovljena katedrala u Križevcima po nacrtima arhitekta Hermana Bolléa i 1911. izgrađena župna crkva Blagovijesti presvetoj Bogorodici uz biskupski dvorac u Pribiću. Jedan od poznatijih grkokatolika u Hrvatskoj bio je hrvatski povjesničar Tadija Smičiklas (1843–1914).

Tablica 2. Broj grkokatolika u Hrvatskoj i Slavoniji u službenim popisima od 1869. do 1910. godine

Godina	Broj grkokatolika u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Dalmacije)	Udio grkokatolika (%)
1869.	9592	0,5
1880.	10.649	0,6
1890.	12.367	0,6
1900.	12.819	0,5
1910.	17.396	0,7

Izvor: *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., 47.

Tadija Smičiklas

Tadija Smičiklas (Reštovo na Žumberku, 1. listopada 1843. – Zagreb, 8. lipnja 1914), povjesničar i redoviti profesor hrvatske povijesti na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu od 1882. godine. Objavio je prvu cjelovitu sintezu povijesti hrvatskog naroda *Poviest hrvatska* s ciljem jačanja nacionalne svijesti za vrijeme mađarske hegemonije. Za tajnika JAZU i predsjednika Matice hrvatske izabran je 1889., a od 1900. do 1914. bio je predsjednik JAZU. Sve osnovne isprave za srednjovjekovnu povijest Hrvatske objavio je 1904. u *Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*.

(Izvor ilustracije: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1c/Tadija_Smi%C4%8Diklas.jpg, zadnji put provjeravano 27. svibnja 2016)

Židovska zajednica

Prve vijesti o Židovima na prostoru Hrvatske potječu tek s kraja 17. i početka 18. stoljeća, a do stalne prisutnosti židovskih trgovaca i obitelji doći će tek krajem 18. stoljeća. Veliki korak prema stalnom naseljavanju učinjen je patentom Josipa II. *Systematica gentis Judaeorum Regulatio*, izdanim 31. ožujka 1783., kojim je omogućeno trajno naseljavanje Židova u civilni dio Hrvatske i Slavonije, te se znatno poboljšao i njihov položaj na prostoru Ugarske i Hrvatske. Nedugo nakon odobrenja da se smiju doseljavati u Hrvatsku i Slavoniju, prvi popis iz 1785–1787. zabilježio je u Hrvatskoj 18 židovskih obitelji sa 111 članova. Od tada svaki idući popis sve do onog iz 1851. pokazuje stalni porast židovskog stanovništva u svim županijama i gradovima. Pretpostavlja se da je između 1830. i 1835. u Hrvatskoj živjelo već više od 1610 Židova, a 1840. ih je bilo oko 2100. Židovske obitelji koje su dolazile u Hrvatsku u 19. st. uglavnom su bile iz susjednih ugarskih županija (Zala, Tolna, Šopron, Baranja, Bačka, Somodi i Torontal), međutim bilo je i onih koje su dolazili iz udaljene Galicije, Češke, Moravske i Austrije. Zbog privilegija slobodnih kraljevskih gradova u kojima je priznato da se Židovi u njih ne mogu naseljavati, Židovi se prvo naseljavaju po selima, a onda od 1830-ih sve više prelaze u gradove i ondje

⁵ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., 49.

Panorama Vukovara sa sinagogom izgrađenom 1889. godine u pozadini, razglednica

Sinagogu je projektirao i sagradio bečki arhitekt Schöne. Devastirana je 1941. godine, da bi je Savez jevrejskih opština iz Beograda 1958. prodao za građevni materijal, uslijed čega je i srušena.

počinju osnivati svoje društveno-vjerske zajednice (heb. *kehila*, *kahal*): Čakovec (1796), Varaždin (1777., odnosno nakon 1794., pravila 1811) Zagreb (1806), Vukovar (1832. ili 1837), Križevci (1832. ili 1844), Koprivnica (1847), Osijek (1840. odnosno 1845–1849).

Od 1783. do 1840. za Židove Ugarske (uključujući i Židove u Hrvatskoj) izdani su brojni zakoni koji su im onemogućavali boravak i poslovanje, da bi 30-ih godina 19. stoljeća akcijom liberalnih vođa u Ugarskoj došlo do preokreta te se tada u Ugarskom saboru pokreće pitanje emancipacije Židova. Tako je na inicijativu ugarskih političara u Ugarskom saboru izglasan zakonski članak 29. iz 1840. (*de*

Israelitis) koji je uz brojne olakšice Židovima omogućio osnivanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove. U međuvremenu su ugarski Židovi od Ugarskog sabora zatražili i potpunu emancipaciju i ukidanje tolerancijske takse koja se skupljala još od 1749. kao kazna za boravak. Iako se o emancipaciji u Saboru raspravljalo, postignuto je jedino to da im je proširen krug zanimanja kojima se mogu baviti (1843) i ukinuta tolerancijska taksa (1846), od koje su se ugarski Židovi (s njima i hrvatski) otkupili iznosom od 1,200.000 forinti. U otkup su bile uključene židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija i sudjelovale su proporcionalno svojem udjelu u stanovništvu: Varaždinska je platila 24.301,45 Zagrebačka 8105,10, Virovitička 5205,45, Križevačka 2713,20, Požeška 1085,20 i Srijemska 719,35 forinti.

Za vrijeme revolucije 1848–1849. položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji nije se bitno izmijenio, iako je njihova emancipacija bila izglasana u Austrijskom i Ugarskom parlamentu. Nakon sloma revolucije Židovi su bili u istom položaju u kojem su bili i prije njezina izbijanja. Oktroiranim ustavom iz 1849. Židovi cijele Monarhije proglašeni su jednakima s kršćanima u svim građanskim pravima, dok *Silvestarski patent* od 31. prosinca 1851. nije potvrdio prijašnje odluke. Carska odluka od 2. listopada 1853. ponovno je uvela ograničenje tj. zabranu posjedovanja nekretnina za Židove, i to prema različitim propisima u pojedinim zemljama Carevine, npr. oni koji su kupili nekretnine između 1848. i 1853. smjeli su ih zadržati. Pravno se položaj Židova u Carevini i nije znatno promijenio, mada je država pokazivala određene namjere u daljnjem ukidanju zabrana koje su donesene u ranijim razdobljima. Pedesetih godina uslijedio je znatniji val imigracije Židova u civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Najbolji primjer za to pruža nam prvi opći popis stanovništva iz 1850–1851. prema kojem je u zemlji nastanjen 3841 Židov. Vidljiv porast zabilježio je i popis proveden nekoliko godina kasnije (1857), prema kojem su u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji živjela 5132 Židova.⁶

⁶ Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 299., 31. prosinac 1851.; *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.*, Wien 1859., 120.; *A magyar Korona Országaiiban az 1870., év elején végrehajtott Népszámlálás erdményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest 1871., 51., 66–67.*

Patentom iz 1852. regulirano je osnivanje židovskih općina, pa se tako od 1850-ih godina u Hrvatskoj utemeljuje više novih općina s pratećim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama (*Hevra Kadiša*) i vode se matične knjige.

Općine su bile osnovane u Zemunu (dvije općine – aškenaska i ortodoksna – 1746), Vukovaru (tri općine – aškenaska, sefardska i ortodoksna – 1832. ili 1837), Požezi (oko 1820., službeno potvrđeno nakon 1848), Virovitici (1832. ili 1852), Osijeku (dvije općine – jedna u Gornjem gradu 1849., druga u Donjem gradu 1862), Iloku (dvije općine – aškenaska i ortodoksna – 1852), Cerniku – Novoj Gradiški (oko 1852), Đakovu (1852. ili 1856), Našicama (oko 1853), Daruvaru (oko 1860), Valpovu (1862–1863), Dalju (1862. ili 1864), Donjem Miholjcu (1863), Mitrovici (oko 1870), Pakracu (oko 1870), Slavanskom Brodu (1873), Vinkovcima (1873–1874), Rumi (1877), Erdeviku (nakon 1873., vjerojatno 1885) i Orahovici (1891).

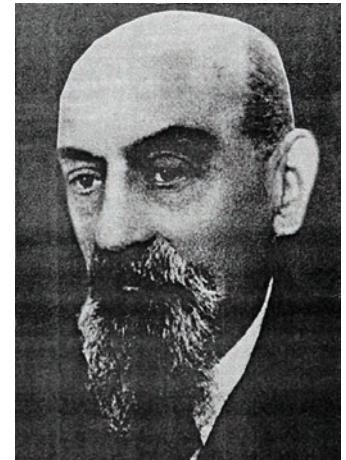
Uz općine se grade i sinagoge kao javne vjerske zgrade: u Iloku (sefardska i aškenaska 1855), Đakovu (oko 1856), Daruvaru (1860), Varaždinu (1861), Virovitici (1860–1863), Zemunu (1863), Donjem Miholjcu (1864), Zagrebu (1867), Osijeku (gornjogradska 1869., donjogradska 1901–1903), Karlovcu (1871), Brodu na Savi (prva 1873., druga 1895/1896–1899), Pakracu (1875), Đakovu (1863–1880), Požezi (1885), Vukovaru (1889), Našicama (1893–1898), Novoj Gradiški (1898), Valpovu (1898), Orahovici (1911) i Kutini (1914).

Iskorak prema emancipaciji načinjen je *Carskim patentom od 18. veljače 1860.* koji je Židovima dopustio posjedovanje nekretnina na području Monarhije, uz ostalo i zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji (to je vrijedilo za Hrvatsku i Slavoniju, ali ne za sve zemlje Carevine). Postupno su se ukidale i neke odredbe kao što su oblasno odobrenje braka, ograničenje sposobnosti svjedočenja na sudu, isključenje iz određenih obrta, zabrana naseljavanja u rudarskim naseljima. Ovaj je patent promijenio i odnos Židova prema ulaganjima, tako da Židovi u Hrvatskoj počinju ulagati u izgradnju i otvaranje tvornica. Ti novostvoreni uvjeti potaknuli su novi val doseljavanja Židova u Hrvatsku. Godine 1910. Židovi su najviše bili nastanjeni u Virovitičkoj (1,2% stanovništva), Požeškoj (0,9%) i Srijemskoj županiji (0,8%), a od gradova u Osijeku (8,2%), Zagrebu (5,4%), Varaždinu (oko 4%) i Zemunu (oko 4% stanovnika).⁷

Tablica 3. Broj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji bez Zemuna u popisima od 1830. do 1910. godine

Godina	Broj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Dalmacije)	Udio Židova (%)
1869.	9876	0,5
1880.	13.488	0,7
1890.	17.261	0,8
1900.	20.032	0,8
1910.	21.013	0,8

Izvor: Agneza Szabo, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.–1910., *Naše teme*, god. 33, br 7–8, Zagreb 1989., 2128–2138.; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., 47.; Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883., 70.; Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885., 13.

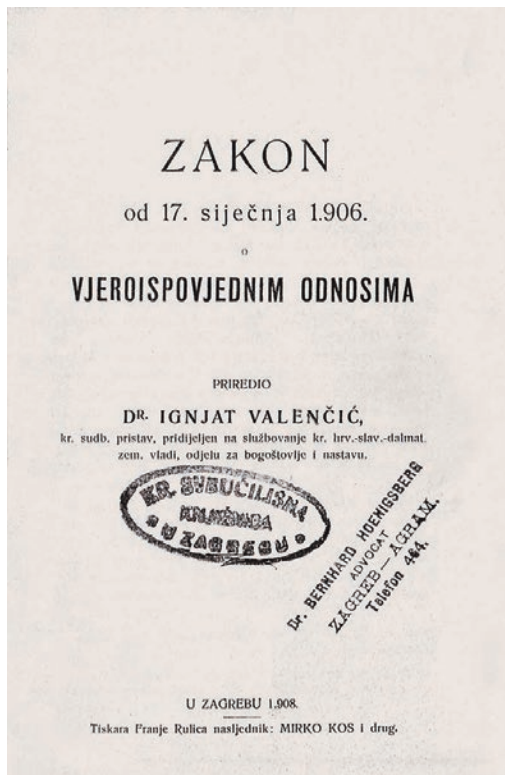

Gavro Schwarz

Gavro Schwarz (Nadudvar, Ugarska, 13. prosinca 1872. – Zagreb, 7. veljače 1942), zagrebački rabin od 1923. i nadrabin od 1926. do 1937. Prije dolaska u Zagreb bio je rabin u Karlovcu. Početkom 1901. postavljen je za profesora židovskog vjeronauka na svim zagrebačkim srednjim školama. Godine 1902. objavio je prvi hebrejski molitvenik s hrvatskim prijevodom (*Molitvenik*), potom priručnik za židovske učenike *Obredi izraelske vjere* (Zagreb 1916, 21924). Bavio se poviješću Židova u Hrvatskoj objavivši više priloga u *Vjesniku zemaljskog arhiva i Jevrejskom glasu*. Nakon niza vrijednih priloga o povijesti zagrebačke i hrvatske židovske zajednice napisao je *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka* (Zagreb 1939). Umro je skršen tugom, u doba najžešćih deportacija. Pokopan je na Mirogoju.

(Izvor ilustracije: Melita Švob – Zoran Mirković, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, I. knjiga, Zagreb 2004., 276. Izvornik se čuva u Arhivu Židovske općine Zagreb.)

⁷ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., 49.

Preslika naslovnice brošure
*Zakona od 17. siječnja 1906.
o vjeroispovjednim odnosima*
(Nacionalna i sveučilišna
knjižnica u Zagrebu)

Brošuru je priredio dr. Ignjat Valencić, kraljevski sudbeni pristav u Zagrebu 1908. *Zakonom o vjeroispovjednim odnosima* regulirani su odnosi između zakonito priznatih crkava ili vjerozakonskih zajednica, a to su 1906. bile: Rimokatolička crkva, Pravoslavna crkva, Grkokatolička crkva, Evangelička crkva augsburškog i helvetskog vjeroispovijedanja te Židovska vjerska zajednica.

Zakonsko proglašenje ravnopravnosti Židova uslijedilo je prvo u Austriji i Ugarskoj krajem prosinca 1867., a kasnije i u Hrvatskoj. Budući da su prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868) »bogoštovlje« tj. vjersko-crkveni poslovi (§ 47. i § 48. Nagodbe) pripadali djelokrugu hrvatske autonomije, emancipacija Židova potpala je pod zakonodavstvo Hrvatskog sabora i nadležnost Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade. Budući da je zakonsko proglašenje ravnopravnosti Židova došlo na red u vrijeme političkog kaosa u postnagodbenim godinama, Sabor je tek 19. rujna 1873. usvojio *Osnovu zakona o ravnopravnosti Izraelićana*, odnosno taj je zakon 21. listopada 1873. dobio kraljevu sankciju. Zakonom se »sliedbenici izraelitičke vjere« priznaju »ravnopravnim sa sliedbenici ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroizpovijesti«. ⁸ Time je zakon, doduše samo na papiru, dopustio pripadnicima ostalih vjeroispovijesti i mogućnost prijelaza na židovstvo. Naime u praksi to nije bilo primjenjivo. Nekoliko godina kasnije na dnevni red u Ugarskom saboru (1883) došla je rasprava o židovsko-kršćanskom braku, no intervencijom kralja Franje Josipa I. prijedlog o civilnom židovsko-kršćanskom braku povučen je do kraja stoljeća, odnosno 1. listopada 1895., kada je u Ugarskoj ipak uveden civilni brak. To nije vrijedilo u Hrvatskoj koja je zadržala autonomiju u bračnom pravu. Budući da odnosi među vjeroispovijestima u Hrvatskoj i Slavoniji nisu bili riješeni, u svakodnevnom životu, posebice porastom mješovitih brakova (prihvatanjem ugarske zavičajnosti), stvorili su

se brojni problemi koje su nadležne vlasti sve teže rješavale. Nastojeći riješiti taj problem hrvatska vlada je na sjednici Hrvatskog sabora od 10. studenog 1905. predložila Saboru *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* koji je stupio na snagu 17. siječnja 1906.

Zajedno s ovim zakonom stupio je na snagu i *Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina* (7. veljače 1906) koji je prema čl. 1. židovskim općinama dao pravo samostalnog uređivanja svojih bogoštovnih, nastavnih, dobrotvornih i zakladnih ustanova, a ustrojstvo općina prepušteno je općinskom statutu. Svaka općina sama je izrađivala statut, a njegovu valjanost potvrđivala je Vlada. Moglo bi se reći da je time završio proces ostvarenja ravnopravnosti u Hrvatskoj, ali zbog nedozvoljavanja prijelaza katolika na židovstvo i nepriznavanja mješovitih brakova zakon je diskriminirao židovske pripadnike te nije bio u skladu s načelima o jednakosti i ravnopravnosti svih priznatih konfesija.

Sredinom 19. stoljeća židovski pojedinci ali i obitelji polako se počinju izdvajati unutar hrvatskog društva. Predvoditelji su modernizacije, ugledni industrijalci, poduzetnici, liječnici, odvjetnici, znanstvenici, književnici itd. Ovdje ćemo spomenuti samo neke: književnik Eduard Brier/Breyer iz Varaždina (1811–1886), liječnik i časnik u Jelačićevoj vojsci Mavro Sachs (1817–1888), veletrgovac i industrijalac Albert pl. Deutsch-Maceljski (1867–1952), industrijalac Ignjat Granitz (1845–1908), osnivač Etnografskog muzeja u Zagrebu Salamon Berger (1858–1934), industrijalac i osnivač javne kuhinje »Prehrana« 1914. godine Šandor A. Alexander

⁸ Hrvatski državni arhiv, fond HR-HDA-80 Zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, kut. 30/1892; (2281/1870, 3643/1870, 4179/1873; 4649/1873).

(1866–1929), odvjetnik, publicist i predvodnik cionističkog pokreta Aleksander Licht (1884–1948), odvjetnik Hugo Spitzer (1858–1934), odvjetnik i prvi Židov saborski zastupnik dr. Ljudevit Schwarz (1858–1941), izumitelj zračnog broda David Schwarz (1852–1897), političar Josip Frank (1844–1911), fotograf Rudolf Mosinger (1865–1918), arhitekti i graditelji Leo Hönigsberg (1861–1911), Julius Deutsch (1859–1922) i Rudolf Lubynski (1873–1935).

Protestantske / evangeličke crkve

Protestantizam⁹ je na hrvatskom prostoru prisutan već od prvih godina nastanka na europskom tlu, odnosno od 16. stoljeća. Tada se javljaju prve protestantske crkvene općine, kako one Lutherove tradicije (Luterani/evangelici, nazvani tako po reformatoru Martinu Lutheru) tako i one Calvinove tradicije (Kalvini/reformirani, nazvani tako po reformatoru Jeanu Calvinu). U Habsburškoj Monarhiji za kalvine ili Reformnu crkvu koristi se izraz »Evangelička crkva helvetske vjeroispovijesti«, a za luterane »Evangelička crkva augsburške vjeroispovijesti«. Protestantizam se u Hrvatskoj nije mogao jače ukorijeniti jer je Hrvatski sabor počeo voditi izrazito protureformacijsku politiku, te je na saborskom zasjedanju 5. srpnja 1604. plemstvo prihvatilo zaključak Ugarskog sabora (čl. 22) kojim se u Hrvatskoj zabranjuje protestantska vjeroispovijest. Ovaj je članak potvrđen 1606. i 1608. godine. Protestanti su se zbog toga uglavnom i zadržali na područjima izuzetim od vlasti Hrvatskog sabora, u dijelovima Slavonije pod osmanskom vlašću i u Prekomurju gdje su uživali zaštitu mađarskih ili njemačkih protestantskih knezova. Calvinističke općine koje su ostale u Slavoniji pod Osmanlijama, doživjele su zlatno doba, zahvaljujući protestantskom propovjedniku Mihajlu/Mihaelu Starinu (Mihály Sztárai) koji je u šest godina propovijedanja u Baranji i Slavoniji sredinom 16. stoljeća (između 1543–1551) reformirao i uspostavio 120 mađarskih i hrvatskih protestantskih župa, pa tako i hrvatsku protestantsku župu u Tordincima. Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, jača položaj Rimokatoličke crkve, a protestantski slabi, te se protestantske obitelji iz Slavonije iseljavaju ili prelaze na rimokatoličanstvo. Unatoč brojnim poteškoćama s kojima su se protestantske zajednice u Monarhiji suočavale, manje grupe protestanata uspjele su se održati u Baranji (koja se nalazila u sklopu mađarskih županija) i na prostoru Slavonske vojne krajine, da bi se njihov broj tijekom 18. stoljeća počeo povećavati naseljavanjem novih doseljenika – Nijemaca, Slovaka, Čeha i Mađara. Među novodoseljenim obiteljima bilo je i pripadnika obiju protestantskih vjeroispovijesti.

Najstarija evangeličko-augsburška općina na srijemsko-krajiškom području je Stara Pazova, naseljena Slovacima s dozvolom Marije Terezije 1770. godine. Osim Stare Pazove djelovale su i hrvatska reformirana (kalvinska) crkva u Tordincima (kao filijala mađarske reformne župe u Korodu), mađarske župe u Korodu, Laslovu, Mađarskoj Retfali i Hrastinu i župe na području Baranje (Karanac, Kneževi Vinogradi,

⁹ Protestantizam je naziv za cjelokupnost crkvenih i vjerskih zajednica proizašlih iz reformacije Martina Luthera i njihovih teoloških naučavanja. Protestantizam obuhvaća više crkava protestantske provenijencije: Evangeličku ili Lutersku, Reformiranu ili Calvinističku, Anglikansku i druge.

Zgrada Evangeličke crkve augsburške vjeroispovijesti u Zagrebu na uglu Gundulićeve i Hebrangove ulice

Godine 1876. godine evangeliци (luterani) su dobili zapušteno zemljište kod ondašnje »Stare plinare« u današnjoj Gundulićevoj. Crkva u Zagrebu posvećena je 30. ožujka 1884., samo godinu i pol dana nakon što je postavljen kamen temeljac. Velika zasluga za izgradnju crkve pripada poznatom zagrebačkom arhitektu i protestantu Hermannu Bollléu (1845–1926). Ubrzo nakon toga uz crkvu je otvorena evangelička pučka škola.

(Izvor ilustracije: <http://www.echr.hr/crkvene-opcine/zagreb/>, zadnji put provjeravano 6. lipnja 2016)

Kopačevo, Vardarac, Lug, Suza i Zmajevac). Kada je car Josip II. (1780–1790) 1781. izdao *Patent o vjerskoj toleranciji za Ugarsku*, nastupilo je razdoblje tolerancije prema protestantima (*Helveticæ et Augustanæ confessioni*) u Ugarskoj i austrijskim zemljama, međutim patent se nije odnosio na Hrvatsku i Slavoniju u kojima je i dalje postojala zabrana naseljavanja protestanata i gradnje njihovih crkava. To je potvrdio i nekoliko godina kasnije izglasan zakonski članak u Ugarskom saboru (čl. 26. iz 1791) koji je objavio emancipaciju protestanata samo u Ugarskoj. U paragrafu 14. potvrđeno je da spomenuti zakonski članak vrijedi samo u Kraljevini Ugarskoj, dok se na područje civilne Hrvatske i Slavonije evangeliци ni dalje ne smiju naseljavati, kao ni kupovati i držati zemlje, niti obavljati kakvo javno ili privatno zvanje. Od ove iznimke izuzete su u to doba već postojeće evangeličke općine u Staroj Pazovi i Novoj Pazovi (novoustrojena 1790). Iako je zakon branio doseljavanje, ipak su se neki protestanti doseljavali, više na područje Vojne krajine, a manje u civilnu Hrvatsku. Tako su se 1819. evangeliци augsburške vjeroispovijesti doselili u Neudorf (Novo Selo) kod Vinkovaca, a 1830. ustrojili crkvenu općinu koja službeno nije bila priznata. Godine 1843. na Ugarskom saboru pokrenulo se pitanje ukidanja spornog paragrafa 14., te su predložene i neke promjene unutar samog zakonskog članka. Većina promjena je prihvaćena, međutim sporni paragraf 14. za »pridružene zemlje« nije ukinut jer se smatralo da zakon protestantima ipak dozvoljava

naseljavanje, iako ne dozvoljava posjedovanje nekretnina. Međutim u stvarnosti nije bilo tako jer je naseljavanje i dalje bilo onemogućeno. Do ukidanja spornog paragrafa nije došlo sve do pred kraj apsolutizma, budući da su se hrvatski delegati na sazivima Ugarskog sabora sve do 1848. godine, kada bi se »protestantsko pitanje« pojavilo na dnevnom redu, pozivali na svoja ranije zagarantirana municipalna prava. Tek je 1. rujna 1859. Franjo Josip I. donio novi protestantski patent (*Cesarski patent od 1. rujna 1859. ob unutarnjem ustrojstvu, o poslovih tičućih se škola i nastave, i o državno-pravnom položaju evangeličke crkve od oba vjeroispovijedanja*) kojim je izričito ukinuo paragraf 14. te je evangelicima helvetske i augsburške vjeroispovijesti u Hrvatskoj i Slavoniji dao pravo slobodnog naseljavanja, a evangeličkim crkvama pravo samouprave i mogućnost gradnje crkvenih općina i škola. Osim Patenta, ministar za bogoštovlje i nastavu donio je 2. rujna 1859. naredbu odnosno svojevrsan pravilnik o uređenju crkvenih općina, seniorata i superintendencija, o izboru crkvenih dužnosnika i sl.¹⁰ Od tada se bilježi intenzivnije useljavanje protestanata obiju vjeroispovijesti. U Hrvatsku su se naseljavali uglavnom Nijemci i Slovaci augsburške te Mađari helvetske vjeroispovijesti. U razmjerno kratkom vremenu utemeljene su crkvene općine, uglavnom augsburške vjeroispovijesti: Zagreb (1859), Bingula – Erdevik (1863), Antunovac (1867), Hrastovac (1868), Beška (1872), Osijek (1872), Surčin (1879), Velimirovac (1885), Mitrovica (1892) i Podravska Slatina (1892). Uz

¹⁰ *Cesarski patent o unutarnjem ustrojstvu, o poslovih tičućih se škola i nastave, i o državno-pravnom položaju evangeličke crkve od oba vjeroispovijedanja u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, i u krajini vojničkoj; Zemaljsko-zakonski i vladin list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1859., kom. XIX, br. 159., br. 160., 441–495.; *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju* (dalje: SZ), 1863., sv. I., br. 18., 34–37., *Naredba ces. i kralj. Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 10. siječnja 1860... radi izvršbe patenta od 1. rujna 1859. i naredbe ministarstva bogoštovlja od 2. rujna 1859. glede evangeličana obojega vjeroispovijedanja u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, u srbskoj Vojvodini s Banatom tamiškim i u Krajini vojničkoj*.

njih i nadalje djeluju helvetske općine (zване još i reformirane) osnovane u ranijem razdoblju.

Zagrebačka evangelička općina osnovana 1859. isprva je djelovala kao filijala lju-bljanske evangeličke crkvene općine, a s redovitim bogoslužjima započela je 1870. godine. Zagrebačka je općina imala filijale u Bjelovaru, Kutini, Karlovcu, Mlinskoj, Velikoj Pisanici i Varaždinu. Od 60-ih godina 19. stoljeća uz crkvene općine počele su nicati konfesionalne škole – Tordinci (1863) i Zagreb (1888) – te se izgrađuju ili obnavljaju crkveni objekti. Crkva u Zagrebu izgrađena je 1883. po nacrtu Hermana Bolléa, a posvećena je 1884. U Pakračkom Antunovcu sagrađena je 1887., u Slatini 1897., u Soljanima 1907., u Osijeku 1908. i Kutini 1914. godine.

Prema statističkim izvorima evangeliци su popisivani zasebno. Tako je 1851. evangelika augsburške vjeroispovijesti (luterana) u civilnoj Hrvatskoj bilo 386. U popisu 1857. popisivani su posebno – u civilnoj Hrvatskoj bilo ih je 507, a u Vojnoj krajini 12. Pripadnika evangeličke helvetske vjeroispovijesti (kalvina) je 1851. bilo 4445, a 1857. u civilnoj Hrvatskoj 4366, a u Vojnoj krajini 708. Prema zadnjem popisu iz ovog razdoblja (1910) luterana je najviše živjelo na području Srijemske (6,4% stanovništva) i Požeške županije (1,3%), a od gradova u Zemunu (2,1%) i Osijeku (1,2%). Kalvina je najviše bilo u Virovitičkoj (1,9%) i Srijemskoj i županiji (1,8%), te također u Zemunu (3,1%) i Osijeku (1,9%).¹¹

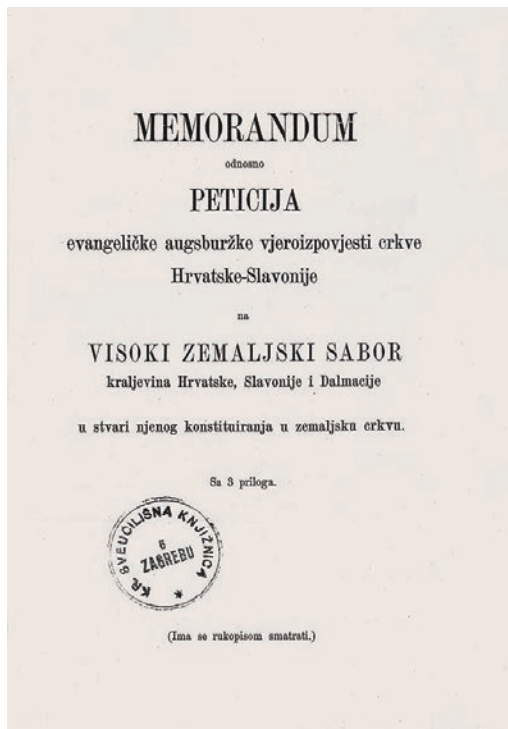
Tablica 4. Broj evangelika augsburške i helvetske vjeroispovijesti u Hrvatskoj prema popisima od 1869. do 1910.

Godina	Evngelička crkva augsburške vjeroispovijesti LUTERANI	%	Evngelička crkva helvetske vjeroispovijesti KALVINI	%
1869.	12.970	0,7	6941	0,4
1880.	15.241	0,8	8443	0,4
1890.	23.326	1,1	12.365	0,6
1900.	29.785	1,2	13.843	0,6
1910.	33.467	1,3	16.985	0,6

Izvor: *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., 47.

Glede crkvene uprave u Hrvatskoj su u 19. stoljeću postojale tri kategorije protestantskih općina. U prvu kategoriju spadaju općine Srijema, koje su od samog postanka administrativno bile pod bačko-srijemskim senioratom: Stara Pazova, Nova Pazova – Novi Banovci, Beška – Krčedin, Bingula – Erdevik, Surčin – Boljevci – Dobanovci – Bežanija, Neudorf – Vinkovci i Mitrovica – Šid s filijalama. One su slale svoje zastupnike u senioralne konvente u Bačku (Ugarsku) i plaćale godišnje prinose za održavanje tog seniorata. U drugu kategoriju spadaju općine Antunovac i Hrastovac u Požeškoj županiji koje od svojeg postanka spadaju pod ugarski somođski seniorat, no te općine nisu slale svoje zastupnike niti su plaćale namete. Treću kategoriju čine

¹¹ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299, 31. prosinac 1851.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914., 49.; *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.*, Wien 1859., 120.; *A magyar Korona Országáiban az 1870., év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állapotok*, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest 1871., 51., 66–67.

Preslika naslovnice Memoranduma odnosno peticije evangeličke augsburške vjeroispovjesti crkve Hrvatske-Slavonije upućenog na Visoki zemaljski sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u stvari njenog konstituiranja u zemaljsku crkvu, izdanog u Zagrebu 1895. godine (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

U peticiji odbor sastavljen od članova Vladimira Hurbana (župnik iz Stare Pazove), Martina Morhača (župnik iz Erdevika), Eugena Kamenara (profesor iz Vukovara), Adama Maiera (iz Nove Pazove) i predsjednika Antuna Kruttschnitta (župnik iz Nove Pazove) traži od Hrvatskog sabora autonomiju Evangeličke augsburške crkve u Hrvatskoj, odnosno njezinu neovisnost od Ugarske evangeličke crkve.

općine koje su nezavisne i koje nisu pridodane nijednom ugarskom senioratu, već se svaka za sebe upravljala na temelju posebnih crkvenih statuta odobrenih od visoke kraljevske vlade. To su crkvene općine u Zagrebu i Osijeku.

Prije sklapanja Nagodbe, na sjednici od 14. ožujka 1866. Hrvatski sabor donio je prijedlog zakona za evangelike obiju vjeroispovijesti po kojem bi se evangelicima dala potpuna sloboda vjeroispovijedanja pod uvjetom da se utemelji posebna samostalna evangelička zemaljska hrvatsko-slavonska Crkva. Međutim taj prijedlog nije dobio kraljevu sankciju, jer je carskim patentom od 1859., koji je vrijedio i za Hrvatsku, protestantima sloboda već bila zajamčena. Isto tako, nije ga priznala ni mađarska Evangelička crkva, kojoj je pripadala većina hrvatskih evangeličkih crkava, te je zabranila da se on provodi u Hrvatskoj među evangelicima. Time su se protestantske općine u Hrvatskoj našle u nezavidnom položaju, jer prijedlog nije prošao niti dobio kraljevu sankciju, a u međuvremenu (1867) je Zagrebačka evangelička crkvena općina pozvana od strane Namjesništva da poradi na konsolidiranju Evangeličke crkve u Hrvatskoj i Slavoniji. Budući da je u tom momentu bila brojčano mala, nije se povezala ni sa srijemskim evangeličkim općinama ni s onima u Vojnoj krajini, pa do stvaranja autonomne protestantske hrvatske Crkve nije došlo.

U međuvremenu je došlo do sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, kojom je Hrvatska dobila potpunu autonomiju na bogoštovnom polju. Međutim za protestante u Hrvatskoj je i nadalje na snazi bio carski patent iz 1859. po kojem su oni spadali pod Ugarsko ministarstvo bogoštovlja. Usto, budući da je većina protestanata u Hrvatskoj živjela na prostoru Vojne krajine, oni samim time nisu potpadali pod nadležnost Hrvatskog sabora, već vojnih vlasti. Kada je izglasan zakon o emancipaciji Židova u Hrvatskoj, kao prijedlog među zakonima 1873. našao se i zakon koji proglašava ravnopravnost evangeličke crkve obiju vjeroispovijesti s ostalim kršćanskim crkvama i ukida sve protivne zakone te uvodi nadzor Zemaljske vlade nad njima. Zbog brojnih drugih zakona ovaj prijedlog nije došao na red Hrvatskog sabora niti je zakon potvrđen. Evangeličke općine su i nadalje nastojale zadobiti autonomiju, pa je tako 1880. Zagrebačka evangelička augsburška crkvena općina od Predsjedništva Zemaljske vlade zatražila ustrojenje autonomne zemaljske Crkve, no bila je odbijena iz razloga da takvo ustrojenje spada na same evangelike, jer zadaća Vlade nije organiziranje Crkve, već samo da njihovu Crkvu zakonito štiti. Iste je te godine i općina u Staroj Pazovi odlučila pokrenuti akciju utemeljenja posebnog seniorata za Srijem, ali je prijedlog na senioralnom bačkom konventu odbačen. Nato su se pobunile općine s vojno-krajiškog područja, koje su nakon ukidanja Vojne krajine (1881) potpale pod hrvatske zemaljske zakone. Ni tada nije dozvoljeno protestantima u Hrvatskoj da osnuju samostalnu o Ugarskoj nezavisnu evangeličku Crkvu. Kada je od 1891. do 1893. u Ugarskoj održana sinoda za evangelike augsburške vjeroispovijesti, hrvatsko-slavonske crkvene evangeličke augsburške općine bile su prisiljene poslati svoje zastupnike na tu sinodu. Pozivu su se odazvale sve općine osim općine u Staroj Pazovi koju je vodio domoljubno hrvatski orijentiran župnik Vladimir Hurban. Ni nakon ove sinode vjernici augsburške vjeroispovijesti u Hrvatskoj nisu imali autonomiju u bogoštovnim stvarima, pa su hrvatske evangeličke

crkvene općine (iz Zagreba, Nove Pazove, Beške, Hrastovca, Stare Pazove, Bingule – Erdevika, Surčina, Boljevaca, Bežanije i Dobanovaca) sazvale vlastitu sinodu u Zagrebu 4. i 5. listopada 1893. Na njoj su zastupnici hrvatskih evangeličkih crkvenih općina izglasali potpuno odcjepljenje od Ugarske evangeličke crkve i ustrojenje posebne hrvatske zemaljske evangeličko-augsburške Crkve. Međutim ta autonomija nije dugo opstojala, jer je hrvatska vlada pod pritiskom mađarske potvrdu o autonomiji prebacila na Hrvatski sabor (odredba od 7. svibnja 1895) koji je već ranije 1893. donio, ali tek 7. svibnja 1898. objavio, *Zakon o uređenju izvanjskih pravnih odnošaja evangeličkih crkava augsburške i helvetske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, prema kojem evangelići obiju vjeroispovijesti u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji sačinjavaju jedan dio Ugarske evangeličke crkve.¹² Sljedeće godine (1899) doneseni su *Okružnica Odjela za bogoštovlje i nastavu o postupku pri crkvenim i školskim građevinama evangeličkih crkava augsburške i helvetske (reformirane) vjeroispovijesti*, po kojoj si obje evangeličke crkve posve slobodno i samostalno uređuju poslove koji se odnose na crkvene i školske građevine,¹³ te *Zakon o ustavnom ustrojstvu ugarske evangeličke crkve reformirane (helvetske) izpovesti*.¹⁴ Hrvatskim evangeličkim općinama dopušten je osnutak hrvatsko-slavonskog evangeličkog seniorata, kojem su po osnivanju 1900. pripale srijemske općine, a nešto kasnije priključile su mu se i župe u Osijeku. Crkvene općine u Hrastovcu i Antunovcu i nadalje su ostale u sklopu šomođskog seniorata. Hrvatsko-slavonski seniorat ponovno se obratio na Hrvatski sabor koji je na sjednici od 18. ožujka 1907. jednoglasno zaključio da će se zakon za protestante u sporazumu s hrvatsko-slavonskim senioratom podvrći reviziji. Zadnji izglasani zakon prije sloma Monarhije koji je regulirao crkveno-pravne odnose bio je *Zakon o vjeroispovjednim odnosima*¹⁵ iz 1906. godine, a odnosio se na sve priznate vjeroispovijesti, odnosno »vjerokonske zajednice«, pa tako i na evangeličke obiju vjeroispovijesti. Njime su se uređila pitanja statusa priznatih vjeroispovijesti, prijelaži iz jedne u drugu vjeroispovijest, kao i pitanje vjeroispovijesti djece.

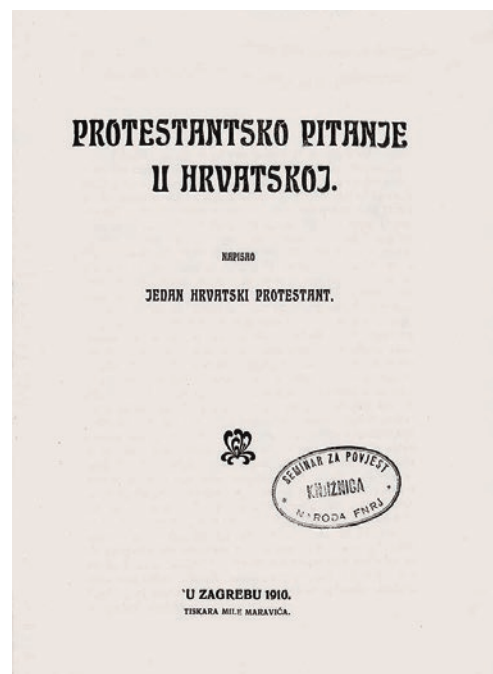
Početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je preko 35.000 evangelika, a reformiranih oko 15.000. Godine 1910. evangelići su imali 18, a reformirani 15 župa. U Hrvatskoj je bila uspostavljena i Evangelička reformirana (kalvinistička) crkva, pretežito mađarske nacionalnosti, koja je do 1919. bila u sastavu Mađarske reformirane crkve. Nakon crkvene sinode održane 1920. u Novom Sadu, Reformirana kršćanska crkva izlazi iz sastava Mađarske reformirane crkve i postaje samostalna. Nakon Prvog svjetskog rata formirana je Evangelička crkva Jugoslavije sa sjedištem u Zagrebu. Obuhvaćala je osam seniorata: banatski, bački, hrvatsko-slavonski, zagrebački, prekomurski, srpski, njemački (u Sloveniji) i bosanski. Od znamenitih evangelika koji su djelovali u ovom razdoblju, ističe se arhitekt Herman Bollé (1845–1926), graditelj evangeličke crkve u Zagrebu i jedan od najplodnijih i najuglednijih hrvatskih graditelja (koji je kasnije prešao na katoličanstvo).

¹² SZ, 1898., komad V., br. 30., 222–223. Zakon od 7. svibnja 1898.

¹³ *Službeni glasnik kr. Hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade Odjela za bogoštovlje i nastavu, godina 1899.*, Zagreb 1899., 265–267.

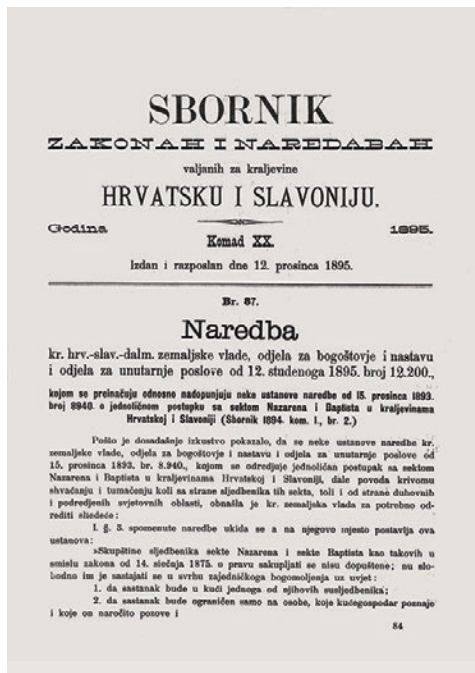
¹⁴ SZ, 1899., komad VII., br. 36., i br. 37., 283–360.

¹⁵ SZ, 1906., komad III., br. 8., 138–144.

Preslika naslovnice brošure *Protestantsko pitanje u Hrvatskoj* objavljene 1910. godine u Zagrebu

Brošuru je pod pseudonimom »jedan hrvatski protestant« napisao Nikola Abaffy, jedno vrijeme župnik u Surčinu i Neudorfu / Banatskom Novom Selu. Uz tu brošuru objavio je u vlastitoj nakladi 1906. pretiskani tekst iz dnevnika *Hrvatska o evangelicima u Hrvatskoj*. U brošuri župnik Abaffy daje nacrt zakona kojim bi se jamčila potpuna samouprava evangelicima augsburške vjeroispovijesti u Hrvatskoj i Slavoniji.

Početak teksta *Naredbe Odjela za bogoštovlje i nastavu te Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade od 12. studenog 1895. kojom se nadopunjuje naredbe donesene 15. prosinca 1893. o jednakom postupku sa sektom nazarena i baptista u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, objavljene u *Sborniku zakonah i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb 1895. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

U naredbi se potvrđuje da sekta nazarena i sekta baptista nisu zakonom priznate vjeroispovijesti, ali i da se njihovi sljedbenici ne smiju prekrštavati. Okupljanja sljedbenika u svrhu prakticiranja vjere smiju se održavati u kućama sljedbenika uz najavu kotarskoj oblasti. Brak sklopljen između pripadnika tih sekta je »nevaljan«, a djeca rođena u takvom braku su nezakonita te do osamnaeste godine slijede vjeru one priznate konfesije kojoj su pripadali njihovi roditelji prije prelaska u nazarenstvo ili baptizam.

Nazareni i baptisti

Nazarenstvo se u Hrvatskoj pojavljuje sredinom 19. stoljeća, a prenijeli su ga iz Švicarske u Ugarsku braća Josip i Bela Hemšej. Prva zajednica osnovana je 1865. godine u Srijemskim Karlovcima, a vodio ju je Mato Rebrić. Nazarenstvo se uglavnom širilo među Srbima. Od 1872. se u Hrvatskoj nakratko pojavljuje i baptizam koji prenose putujući raspavači Biblije, tzv. kolporteri. Godine 1872. Heinrich Meyer postaje prodavač Biblija u Zagrebu (kao predstavnik »Biblijskog društva« iz Beča) te u svojem domu započinje s održavanjem baptističkih sastanaka. Zbog neslaganja s drugim kolporterima (predstavnicima »Britanskog i inozemnog biblijskog društva«) Meyer 1873. seli u Peštu gdje nastavlja s organiziranjem baptističkih sastanaka. Nakon toga zabilježeni su pojedinci baptisti, osobito u selima pored Daruvara među Česima i Nijemcima (obitelj Filipa Lotza). Devedesetih godina 19. stoljeća je i u Zagrebu djelovala manja skupina baptista pod vodstvom Ivana Zrinščaka. Pravni status baptista (zvani »kršteni kršćani«) i nazarena (zvani još »sljedbenici Isukrstove vjere«, »novovjernici« ili »Ivanova braća«) u Hrvatskoj definira se naredbom Kraljevske zemaljske vlade od 12. studenog 1895., koja nadopunjuje i potvrđuje naredbu od 15.

prosinca 1893.¹⁶ Prema njoj su nazareni i baptisti sekte i nisu zakonom priznate vjeroispovijesti. Svoje skupove u svrhu molitve mogu održavati samo u kući jednoga od svojih pripadnika te ih moraju prijaviti kraljevskoj kotarskoj oblasti dan ranije (uredba od 1875). Brak sklopljen sukladno obredu nazarena i baptista smatrao se nevaljanim, a djeca iz takvoga braka nezakonitom. Djeca nazarena i baptista morala su biti krštena u priznatoj konfesiji kojoj su roditelji ranije pripadali i pohađati vjeronauk unutar zakonom priznate konfesije sve do svoje osamnaeste godine života. Osim toga nazareni i baptisti bili su dužni uzdržavati priznatu konfesiju luknom/parohijalom i pomagati izgradnju crkve. Nakon smrti mogli su biti pokopani na mjestu predviđenom za mrtvorodenu, odnosno nekrštenu djecu.¹⁷

Islam u Hrvatskoj i Slavoniji

Postupak zakonskog priznanja islama u austrijskom dijelu Monarhije započeo je 1909. nakon aneksije Bosne i Hercegovine, uz konačni tekst austrijskog *Zakona o priznanju islama prema hanefijskom obredu kao vjerskog društva*. U skladu s time islam je prvo priznat u Dalmaciji 1912. godine, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji priznat tek u toku Prvoga svjetskog rata (*Zakon o priznavanju islamske vjeroispovijesti u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* od 27. travnja 1916. i *Naredba o provedbi zakona od 27. travnja 1916.* od 3. svibnja 1916).¹⁸ Prije negoli je ravnopravnost islama proglašena u Hrvatskoj, proglašena je u Ugarskoj. Naime 14. siječnja 1916. u Ugarskom je

¹⁶ SZ, 1894., komad I., br. 2., 35–37. *Naredba kojom se određuje jednoličan postupak sa sektom nazarenah i baptistah u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji.*

¹⁷ SZ, 1895., komad XX., br. 87., 589–592.

¹⁸ SZ, 1917., razdjel X., br. 45., 149–152.

saboru usvojen *Zakon o priznavanju islamske vjeroispovijesti* koji je stupio na snagu 30. ožujka iste godine.

Iako je islamska vjeroispovijest u Hrvatskoj priznata dosta kasno (1916), dodiri s bosanskohercegovačkim muslimanima započeli su odmah nakon 1878. godine. Otad se muslimani pokušavaju naseliti u Hrvatskoj, međutim sve do 1916. stalno naseljeni muslimani su iznimno rijetki, a većina pridošlica u Hrvatskoj boravi tek na kraće vrijeme u potrazi za poslom. Zemaljska je vlada 1892. dozvolila učenicima sarajevske Šerijatske sudačke škole upis na Zagrebački pravni fakultet i polaganje ispita, pa se u Zagrebu susreću muslimanski studenti od kojih je najpoznatiji književnik i jedan od pokretača kulturnog preporoda bosanskohercegovačkih muslimana Osman Nuri Hadžić (1869–1937). Većina tih studenata stupala je u dodire s pravaškim pristašama ili su sudjelovali u radu Stranke prava. Uvrštavanjem islama među zakonom priznate konfesije konačno je i muslimanima omogućeno stjecanje hrvatske zavičajnosti, čime je uklonjena glavna zapreka njihovu trajnom naseljavanju.

Početak teksta naslovnice *Zakona od 27. travnja 1916. o priznavanju islamske vjeroispovijesti... objavljenog u Sborniku zakonah i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1917.* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

Prije negoli je islam priznat u Banskoj Hrvatskoj, prethodilo je njegovo priznanje u austrijskoj polovici Monarhije 1912. i u Ugarskoj u ožujku 1916. U dogovoru s Ugarskom vladom islam je za nešto manje od mjesec dana priznat i u Hrvatskoj nakon jednoglasnog usvajanja navedenog zakona u Hrvatskom saboru.

Osman Nuri Hadžić (1869–1937) s Ivanom Miličevićem (desno)

Književnik Osman Nuri Hadžić bio je jedan od pokretača kulturnog preporoda bosanskohercegovačkih muslimana na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Prvi je musliman koji je upisao pravo na Zagrebačkom sveučilištu (1893). U mladosti je bio pristaša Stranke prava, a kasnije se postupno okreće prema srpstvu/ jugoslavenstvu.

(Izvor ilustracije: https://bs.wikipedia.org/wiki/Aziz_Osman#/media/File:Osmanaziz.jpg, zadnji put provjeravano 6. lipnja 2016)

Izvori:

A magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állapotok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest 1871./ *Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Haushalte*, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest 1871.

Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 299, 31. prosinac 1851. Fényes, Elek: *Magyarország statistikája*, Pesten 1842/1843.

Memorandum odnosno peticija evangeličke augsburške vjeroispovijesti crkve Hrvatske – Slavonije na visoki zemaljski sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u stvari njenog konstituiranja u zemaljsku crkvu, rukopis, Zagreb 1895. (čuva se u Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu)

Miladinović, Žarko: *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugi naređenja Srpske narodne crkvene autonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad 1897.

Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1914.

Protestantsko pitanje u Hrvatskoj, napisao jedan hrvatski protestant, Zagreb 1910.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od 1863. do 1918. (SZ)

Službeni glasnik kr. Hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade Odjela za bogoslovje i nastavu, godina 1899., Zagreb 1899.

Statistički godišnjak Kraljevinah Hrvatske i Slavonije, I. 1905., Zagreb 1913.

Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857., Wien 1859.

Zemaljsko-zakonski i vladin list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniu, od 1850. do 1859.

Zoričić, Milovan: *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883.

Zoričić, M.: *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885.

Literatura:

Abaffy, Nikola: *Evangelici u Hrvatskoj*, napisao »Caeterum censeo...«, preštampano iz *Hrvatske*, Zagreb 1906.

Artuković, Mato: *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001.

Bartulović, Željko: Neka pitanja pravnog položaja Srba u Hrvatskoj do 1918. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 10/1, Zagreb 2008., 249–267.

Bresztyenszky, Šandor: *Izraelićani i vršenje patronatskog prava*, Zagreb 1890.

Buczynski, Alexander: Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740.–1868.), *Povijesni prilozi*, br. 12, Zagreb 1993., 39–95.

Cvjetković Kurelec, Vesna: Grci na Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća, *Zagrebački Gradec 1242.–1850.*, Zagreb 1994., 305–311.

Damjanović, Dragan: *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

Dobrovšak, Ljiljana: »Privremena prisutnost« Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 29., Zagreb 2005., 167–189.

Dobrovšak, Lj.: *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.–1873.)*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb 2007.

Dobrovšak, Lj.: *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek 2013.

Gross, Mirjana: *Počeci moderne Hrvatske – Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.–1860.*, Zagreb 1985.

Gross, M.: Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, *Gordogan*, 23–24., Zagreb 1987., 25–38.

Gross, M.: Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno školstvo, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knjiga 1., Zagreb 1988., 75–117.

Gross, M. – Szabo, Agneta: *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.

Grujić, Radoslav M.: *Pravoslavna srpska crkva*, Kragujevac 1989.

Grujić, Mita: *Spomenica srpske pravoslavne crkvene opštine u Karlovcu*, Karlovac 1931.

Hasanbegović, Zlatko: *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja*, Zagreb 2007.

Holjevac, Željko – Močanin, Nenad: *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranom novom vijeku*, edicija Hrvatska povijest u ranom novom vijeku, Zagreb 2007.

Iveljić, Iskra: *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, edicija Hrvatska povijest u 19. stoljeću, Zagreb 2010.

Jambreč, Stanko: *Crkve Reformacijske baštine u Hrvatskoj, pregled povijesti i teološke misli*, Zagreb 2003.

Kašić, Dušan Lj.: *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1996.

Kašić, D. Lj.: *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004.

Kolanović, Josip: Pravoslavna crkva, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb 1980., 488–490.

- Kolarić, Juraj: *Povijest kršćanstva u Hrvata*, II. dio, Kršćani na drugi način, Zagreb 2002.
- Kósa, László: Tordinci, hrvatsko kalvinističko selo, *Croato-Hungarica*, Zagreb 2002., 181–193.
- Kudelić, Zlatko: Katoličko-pravoslavni prijepori o crkvenoj uniji i grkokatoličkoj Marčanskoj biskupiji tijekom 1737. i 1738. godine, *Povijesni prilozi*, br. 27., Zagreb 2004., 101–132.
- Laszlo, Erno: Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735.–38 to 1910., *Hungarian-Jewish Studies*, New York 1966.
- Marinović Bobinac, Anika – Marinović Jerolimov, Dinka: *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Zagreb 2008.
- Matković, Hrvoje: Pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Svetozar Pribičević, *Hrvatska revija*, br. 42., ožujak, Zagreb 1992., 19–26.
- Milić, Jasmin – Balta, Ivan: Povijesni razvoj protestantizma s posebnim osvrtom na kalvinizam u Slavoniji, *Život i škola*, br. 14., Osijek 2005., 46–60.
- Milić, J.: *Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj*, Osijek 2005.
- Milić, J.: *Kalvinizam u Hrvata s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862.–1918.*, Tordinci 2006.
- Obrknežević, Miloš: Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva, *Hrvatska revija*, godina XXIX., sv. 2., München/Barcelona 1979., 229–267.
- Omerbašić, Ševko: *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb 1999.
- Petrović, Dušan K.: *Istorija sremske eparhije*, Sremski Karlovci 1970.
- Roksandić, Drago: *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.
- Roksandić, D.: Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/9. godine, *Zagrebački Gradec 1242.–1850.*, Zagreb 1994., 277–291.
- Roksandić, D.: *Etnos, konfesija, tolerancija, prosvjeta*, Zagreb 2004.
- Rumenjak, Natalija: Srpska pravoslavna crkva i Srbi u Banskoj Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća: prozopografska perspektiva, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 4., Zagreb 2001., 413–431.
- Rumenjak, Nives: *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj (okvir za kolektivnu biografiju 1881.–1892.)*, Zagreb 2003.
- Smrekar, Milan: *Ustavno zakonoslovje, sбирka ustavnih zakona i propisa valjanih u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1888.
- Strecha, Mario: »To je na svaki način pravi škandal«, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, 219–236.
- Strecha, M.: *Katoličko hrvatstvo. Politički katolicizam u Banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata (1904–1910)*, Zagreb 2011.
- Szabo, Agneza: Demografski razvoj srpskog stanovništva u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851.–1880., *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, Knjiga I., Zagreb 1988. 153–171.
- Szabo, A.: Socijalna struktura srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, Knjiga 2., Zagreb 1989., 107–135.
- Szabo, A.: Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.–1910., *Naše teme*, god. 33, br 7–8, Zagreb 1989., 2128–2138.
- Šenoa, Milan: *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, Zagreb 1914.
- Škiljan, Filip: *Znameniti Srbi u Hrvatskoj*, I. dio, Zagreb 2009.
- Švob, Melita: *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, I., drugo nadopunjeno izdanje, Zagreb 2004.
- Valenčić, Ignjat: *Zakon od 17. siječnja 1906. o vjeroispovjednim odnosima*, Zagreb 1908.
- Vitković, Dimitrije: *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu. Hronologijsko-istorijski pregled*, Zagreb 1985.
- Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, knj. 1., ur. Vasilije Krešić, Beograd 1989.
- Zlodi, Zdravka: *Od Roda do Imena : prilog povijesti hrvatsko-ukrajinskih odnosa*, Zagreb 2012.
- Židovski Zagreb, kulturno-povijesni vodič*, Zagreb 2011.